

۱۴۲۹۹۹

بسم اللہ الرحمن الرحیم

تاریخ اسلام بعد از پیامبر
(دوران خلافت ثلاث تا شهادت حضرت علی)

مؤلفین:

محسن حسنی نسب

دکتر مرتضی حسنی نسب

www.andisheasr.com

📖 نام کتاب: تاریخ اسلام بعد از پیامبر

✍ مؤلفین: محسن حسنی نسب، دکتر مرتضی حسنی نسب

📖 کتاب آرایی: اکرم پهلوان

🌸 ناشر: اندیشه عصر، ۶۶۹۱۴۳۰۱-۶۶۴۲۴۶۱۷

🌸 شمارگان: ۱۰۰۰ جلد

🌸 نوبت چاپ: اول- ۱۳۹۵

🌸 شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۲۱-۰۷۶-۸

🌸 قیمت: ۱۲۰۰۰ تومان

عنوان و پدیدآورندگان: تاریخ اسلام بعد از پیامبر / محسن حسنی نسب، دکتر مرتضی حسنی نسب

مشخصات نشر: تهران؛ اندیشه عصر، ۱۳۹۵

مشخصات ظاهری: وزیری

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

موضوع: خلفای راشدین -- سرگذشت‌نامه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۲۱-۰۷۶-۸

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۵ ۲۵ ح/ BP۲۸/۲۸

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۹۴۶

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۴۴۵۲۳۱۲

مرکز پخش: اسلامشهر- خیابان شهید صیاد شیرازی (دانشگاه)- مجتمع بهار فروشگاه آل یاسین

تلفن: ۵۶۳۷۱۸۵۲ همراه: ۰۹۱۲۳۱۵۵۰۷۳

درآمد

بررسی، راست کیشی پس از وفات پیامبر ﷺ بر اساس عملکرد سه خلیفه اول و امام علی ﷺ در اسی حکومتشان موضوعی است که احتمالاً دغدغه بسیاری از تاریخ پژوهانی باشد که آن دوره را مطالعه نموده اند و سعی در یافتن جوابی برای این مطلب دارند که چرا اهل سنت و شیعه این دربار سر جانشینی بلا فصل حضرت علی ﷺ، پس از پیامبر ﷺ اختلاف دارند.

پس از وفات پیامبر ﷺ در سال بازدهم هجرت، دو نوع اندیشه در جهان اسلام ظهور کرد:

یک اندیشه این بود که باید به دنبال راه پیامبر ﷺ و اسلام بود و سعی داشت تا راه پیامبر ﷺ ادامه یابد.

اندیشه دیگر در صدد بود که حکومتی بر اساس اندیشه اهل عرب تشکیل دهد و بتواند قدرت عرب را در سایه اسلام گسترش دهد. در این میان اندیشه دوم بود که با به دست گرفتن قدرت، در صدد حذف اندیشه اول برآمد و تلاش کرد به هر وسیله ممکن به مقابله با آن پردازد. شروع این درگیری از سقیفه آشکار شد.

پس از پیامبر ﷺ خلفای ثلاث بر سر کار آمدند، اینان عملاً جریان امامت را که رسول خدا تعیین کرده بود، کنار زدند و عنوان خلافت را به وجود آوردند که ادامه دهنده راه پیامبر ﷺ و سیره ایشان نبود. مخالفت شیعه با روی کار آمدن خلفا، محدود به انتخاب

خلیفه اول به جای حضرت علی علیه السلام در سقیفه نبود؛ بلکه به اشکالاتی که در جریان حکومت خلفا به وجود آمد و با سیره رسول الله نیز هماهنگی نداشت، مربوط می شد.

این کتاب که در اصل موضوع پایان نامه اینجانب جهت اخذ کارشناسی ارشد تاریخ اسلام با عنوان راست کیشی اسلام پس از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله بر اساس عملکرد خلفای ثلاث و امام علی علیه السلام بود، در صدد بررسی عملکرد خلفا و امام علی علیه السلام و نیز شیوه حکومتی آنان است و بررسی می کند که این عملکرد تا چه حد ادامه دهنده راه و سیره پیامبر صلی الله علیه و آله است و در چه مواردی با سیره پیامبر صلی الله علیه و آله مابینت وجود دارد.

www.ketab.ir

فهرست مطالب

درآمد	۵
مقدمه	۱۱
فصل اول مباحث مقدماتی	۱۹
۱. عرب قبل از اسلام	۲۰
۱.۱. دین	۲۲
۱.۲. حکومت	۲۲
۱.۳. برده‌داری	۲۳
۱.۴. بیعت گرفتن	۲۴
۱.۵. زنان	۲۵
۱.۶. از اسلام	۲۶
۱.۷. انتخاب رئیس قبیله توسط مردم	۲۷
۲. جانشین پیامبر	۲۸
۲.۱. جانشینی و جایگاه حضرت علی (علیه السلام) از نظر قرآن کریم و روایات	۲۸
۲.۱.۱. بحث قرآنی	۲۸
۲.۱.۲. روایات	۳۲
۲.۲. غدیر خم	۳۳
۲.۳. تعیین جانشین توسط خلفا	۳۴
۳. سقیفه	۳۶
۳.۱. مکان تجمع در سقیفه	۳۸
۳.۲. بزرگی سن و شیخ گرایي در سقیفه	۳۹
۳.۳. بحث مشورت در سقیفه	۴۰
۳.۴. سیادت قریش	۴۱
۳.۵. اختلاف بین اوس و خزرج	۴۲
فصل دوم ابوبکر	۴۴
۱. زندگی‌نامه	۴۵
۱.۱. طریقه اسلام آوردن ابوبکر	۴۶
۱.۲. ابوبکر در دوران پیامبر	۴۶
۱.۲.۱. هجرت به مدینه	۴۶
۱.۲.۲. ابوبکر و ابلاغ سوره توبه	۴۶

- ۴۹..... ۱.۳. به شهادت رساندن حضرت زهرا سلام الله علیها
- ۵۸..... ۲. رویکرد سیاسی
- ۵۸..... ۲.۱. عدم برخورد با فرماندهان فاسد
- ۵۹..... ۲.۲. برخورد با مخالفان بیعت
- ۶۳..... ۲.۲.۱. برخورد با مخالفان بیعت با ابوبکر
- ۶۷..... ۳. رویکرد نظامی
- ۶۸..... ۳.۱. تقسیم غنائم
- ۶۹..... ۴. رویکرد اجتماعی
- ۷۰..... رویکرد دینی
- ۷۱..... ۵.۱. منع از کتابت
- ۷۲..... فصل سوم هر بن خطاب
- ۷۳..... ۱. زندگی نام
- ۷۳..... ۱.۱. طریقه اسلام آوردن سر
- ۷۴..... ۱.۲. اذیت و آزار مسلمانان توسط عمر
- ۷۵..... ۱.۳. عمر هنگام وفات پیامبر ﷺ
- ۷۶..... ۲. رویکرد سیاسی
- ۷۸..... تعیین خلیفه بعد از خود
- ۷۹..... ۲.۱. انتخاب شورا جهت تعیین جانشین
- ۸۰..... ۲.۱.۱. نظر امام علی (ع) در مورد شورا
- ۸۱..... ۲.۲. کارگزاران
- ۸۳..... ۳. رویکرد اجتماعی
- ۸۵..... ۳.۱. جامعه و احکام اسلامی
- ۸۶..... ۳.۲. حکومت عربی
- ۸۷..... ۳.۳. عمر و مهریه زنان
- ۸۸..... ۴. رویکرد دینی
- ۹۰..... ۴.۱. منع کتابت و نقل حدیث
- ۹۱..... ۴.۲. تغییر در دستورات اسلام
- ۹۳..... ۴.۳. حلال کردن نیکد
- ۹۳..... ۴.۴. سه طلاقه کردن زن در یک مجلس
- ۹۴..... ۵. رویکرد اقتصادی

۹۵	۵.۱. تقسیم بیت‌المال
۹۶	۶. نظامی
۹۷	فصل چهارم عثمان بن عفان
۹۸	۱. زندگی‌نامه
۹۸	۱.۱. طریقه اسلام آوردن عثمان
۹۹	۱.۲. زندگی فردی
۹۹	۱.۳. عثمان از دیدگاه پیامبر ﷺ
۱۰۰	۱.۴. قال عثمان
۱۰۰	۱.۴.۱. عوامل شورش
۱۰۱	۱.۴.۲. تأسیس حکومت اموی و انتصاب افراد غیر شایسته به حکومت
۱۰۱	۱.۴.۳. رعایا نکردن ظواهر اسلام
۱۰۳	۱.۴.۴. تقسیم بیت‌المال در میان بنی‌امیه
۱۰۳	۱.۴.۵. سرک نقدگیری و ضرب و شتم افراد نقاد به حکومت
۱۰۴	۱.۴.۶. تبعید بسیاری از صحابه
۱۰۸	۱.۴.۷. عزاداری شامیان بر عثمان
۱۰۸	۲. رویکرد دینی عثمان
۱۰۹	۲.۱. تغییر در دستورات اسلام
۱۱۰	۲.۱.۱. حراق المصاحف
۱۱۲	۳. رویکرد اقتصادی عثمان
۱۱۲	۴. رویکرد سیاسی دوران عثمان
۱۱۴	۴.۱. عاملان حکومت عثمان
۱۱۵	۴.۱.۱. معاویه بن ابوسفیان
۱۱۷	۴.۱.۲. ولید بن عقبه
۱۱۸	۴.۱.۳. عبدالله بن عامر
۱۱۹	۴.۱.۴. عبدالله بن سعد بن ابی سرح
۱۲۰	۴.۲. اوضاع نظامی و اجتماعی دوران عثمان
۱۲۳	فصل پنجم علی بن ابیطالب علیه‌السلام
۱۲۴	۱. زندگی‌نامه
۱۲۸	۱.۱. طریقه اسلام آوردن علی علیه‌السلام
۱۲۸	۱.۲. روایاتی در زمینه افضلیت امام علی علیه‌السلام بر خلافت
۱۳۱	۲. رویکرد اجتماعی امام

۱۳۱	۲.۱. رویکرد اجتماعی امام قبل از رسیدن به حکومت
۱۳۴	۲.۲. رویکرد اجتماعی امام بعد از رسیدن به حکومت
۱۳۸	۳. رویکرد اقتصادی
۱۴۰	۴. رویکرد سیاسی
۱۴۱	۴.۱. شیوه برخورد امام علی با مخالفان
۱۴۱	۴.۱.۱. برخورد امام با قاتل خویش
۱۴۲	۴.۲. کارگزاران
۱۴۵	۴.۳. نحوه بیعت با امام علی علیه السلام
۱۴۵	۴.۳.۱. کسانی که از بیعت با علی علیه السلام خودداری کردند
۱۴۸	۵. رویکرد نظامی
۱۴۹	۵.۱. جنگ داخلی در دوران امیرالمؤمنین
۱۴۹	۵.۵.۱. جنگ مل
۱۵۱	۵.۵.۲. جنگ صفین
۱۵۵	۵.۵.۳. جنگ نهروان
۱۵۹	فصل ششم نتیجه گیری
۱۶۴	معرفی و نقد منابع
۱۶۴	۱. الامامة و السياسة
۱۶۵	۲. تاریخ طبری
۱۶۷	۳. تاریخ یعقوبی
۱۶۸	۴. التنبیه و الاشراف
۱۷۳	منابع
۱۸۰	ABSTRACT

مقدمه

در طول تاریخ اسلام، همواره گروه‌های مختلف سیاسی و دینی با هم اختلاف داشته‌اند و خود را محق و نمود اسلام حقیقی و راستین می‌دانسته‌اند. به همین دلیل بررسی حقیقت و محق بودن هر یک از طرفین دعوا در هر دوره‌ای از تاریخ اسلام، از اهمیت خاصی برخوردار است. با توجه به این مطالب، ضرورت تحقیق راجع به راست کیشی در صدر اسلام و بلافاصله پس از وفات پیامبر (ﷺ)، از ضرورت و اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

اولین موضوع مهم در بحث راست کیشی، بحث مشروعیت خلافت خلفای نخستین است. پس از آن نحوه حذف و عین‌کرد هر یک از خلفاست که باید مورد بررسی قرار گیرد. این پژوهش در صدد بررسی و بازنگری مؤلفه‌های اساسی راست کیشی پس از وفات پیامبر اعظم (ﷺ) است. رویکرد سیاسی، اجتماعی، مذهبی و نظامی هر یک از خلفا در دوره حکومت و خلافت خود، از مواردی است که مشخص‌کننده سیره و روش و همچنین حقیقت هر یک از ایشان است.

به علاوه می‌توان در مواضع خلفاء تفاوت‌ها یا تشابهات زیر رفت که به یافتن حقیقت در این امر به نگارنده و خواننده کمک شایانی می‌کند.

نگارنده با استعانت و یاری خداوند باری تعالی امیدوار است، دانسته باشد در ارائه بحث و به نتیجه‌رسانیدن آن توفیقی کسب کرده و گامی به جلو نهاده باشد. هر چند این عرصه فراخ پژوهشی همچنان گسترده است.

در پایان از تمام کسانی که اینجانب را یاری رسانده‌اند، تشکر و قدردانی می‌نمایم.

به هر حال برای نوشتن این کتاب به یک سؤال اصلی برخورد می‌کنیم که عملکرد کدام‌یک از خلفای ثلاث و امام علی (علیه السلام) با معیارهای اسلامی (قرآن و سیره پیامبر) منطبق بود؟ و آیا می‌توان از این لحاظ بین آنان تمیزی قائل شد؟

در این بین به تعدادی سؤال فرعی نیز برخورد می‌کنیم که:

اوضاع اعراب در دوران جاهلیت چگونه بود؟

عملکرد ابوبکر چگونه بود؟

عملکرد عمر چگونه بود؟

عملکرد عثمان چگونه بود؟

عملکرد امام علی (علیه السلام) چگونه بود؟

علت اینکه مسلمانانی که تا دیرینه با ما نهد و همراه پیامبر (صلی الله علیه و آله) بودند، ولی پس از وفات پیامبر از اعمال مخالف با اسلام استقبال کردند، چه بود؟ آیا این ناشی از این بود که فطرت انسانی بارور و رشد نیافته بود و لذا حقیقت دین اسلام را درک نکرده بودند؟

می‌توان دو احتمال برای جواب سؤال اصلی متصور شد

یکی اینکه اعمال خلفاء متأثر از احکام اسلام و سیره پیامبر (صلی الله علیه و آله) است و اعمال ایشان مطابق با شرع مقدس اسلام است.

دوم اینکه برخی از اعمال خلفاء متأثر از اندیشه‌های عرب قبل از اسلام است.

البته می‌توان فرضیات جانشینی نیز برای آن در نظر گرفت. با توجه به اینکه خلفای ثلاث مشروعیتی برای انتخاب شدن از سوی پیامبر نداشتند، برخی برای به دست آوردن مشروعیت دست به اقداماتی زدند. جلب نظر صحابی رسول الله حتی با دادن سهم بیشتر از بیت‌المال به آن‌ها، ممانعت از نقل حدیث، رعایت شرایع و ظواهر دین و غیره از جمله چنین کارهایی بود که بسیاری از این‌ها باعث شد که مباحثات‌هایی در رفتار آن‌ها با رفتار پیامبر و اسلام واقعی رخ

دهد. شرایط در زمانی حادث شد که اطرافیان خلیفه سوم حتی ظواهر اسلام را رعایت نمی کردند. با آمدن امیرالمؤمنین بر مصدر امور پس از عثمان، آب خارج شده از جوب دوباره به جوی بازگشت ولی کارشکنی برخی از مسلمین و جنگ های پیاپی داخلی، باعث شد که خلافت باز از مسیر اصلی آن منحرف شده و بدست معاویه و بنی امیه برسد.

باید بدانیم که برای مورخین ثابت شده است که:

- پس از پیامبر هنوز سایه سیره پیامبر بر روی زندگی مسلمین پابرجا بود.
- اسلام مخصوصاً پس از سال هشتم هجری و فتح مکه، رشد سریعی در عربستان داشت و در زمان رحلت رسول الله اکثر نقاط شبه جزیره عربستان مسلمان شده و در اختیار پیامبر بود.
- با توجه به رسد یک ماه اسلام، هنوز افکار عرب جاهلیت در بین مخصوصاً تازه مسلمان ها پابرجا بود. در دوران ده ساله حکومت پیامبر بسیاری به معنی اسلام واقعی دست نیافتند. از بسیاری از تازه مسلمان ها یکی از علائم مهم این موضوع بود.
- اختلاف بین دو طایفه اوس و خزرج و بنی سنی و بنی ابوبکر و نیز توجه اعراب به قبیله قریش که نشان از افکار جاهلیت و عدم برد، از جمله عوامل اصلی انتخاب شدن ابوبکر به عنوان خلیفه شد.
- بسیاری از اطرافیان خلیفه سوم را کسانی تشکیل می دادند که حتی مبعوض پیامبر بودند و علناً برخلاف شریعت اسلام کار می کردند.
- به گفته اهل سنت پیامبر کسی را جانشین خود نکرد در حالی که ابوبکر و عمر برای خود جانشین معین کردند.

علی ایحال در موضوع و فرضیه این تحقیق مفاهیم زیر به چشم می‌خورند: عملکرد پیامبر، جانشینی پیامبر، عملکرد خلفای ثلاث و علی بن ابیطالب، بحران مشروعیت

۱. منظور از عملکرد پیامبر همان سیره و روش ایشان در طول دوران زندگیشان، خصوصاً در دوران ده ساله حکومت در مدینه است.

۲. منظور از جانشینی پیامبر موضوع انتخاب کردن کسی توسط ایشان برای زمامداری حکومت اسلامی پس از خودشان است. ابوبکر و عمر و عثمان و پس از آنها علی به ترتیب پس از پیامبر، حکومت اسلامی را بدست گرفتند. موضوعی که برای مشروعیت بخشیدن به خلافت ابوبکر برای اهل سنت به نوعی روش انتخاب خلیفه شد. کسانی مثل مالوردی انتخاب خلیفه توسط افرادی از مسلمین که اهل حل و عقد باشند، انتخاب توسط شورا و انتخاب توسط خلیفه قبلی را از جمله موارد مشروعیت بخشی برای انتخاب شدن خلیفه می‌دانند که اینها به نوعی روشی مقبول برای انتخاب خلیفه برای اهل سنت شد.

۳. عملکرد خلفای ثلاث و علی بن ابیطالب: خاندان ثلاث و علی بن ابیطالب در طول دوران حکومتشان عملکردهایی کردند که نشان می‌دهد مریک چقدر به اسلام پایبندند و روش آنها بر اساس اسلام و روش پیامبر است یا نه. آنان در دوران جاهلیت.

۴. بحران مشروعیت: مشروعیت مانند مفاهیم قدرت و اقتدار بیان کننده رابطه رهبران و افراد یک جامعه است. به وضعیتی که اطاعت و رضایت مردم انتظام سیاسی از روی رغبت نباشد، بحران مشروعیت گفته می‌شود.

در این باب باید برخی از واژگان را با شاخص سازی واضح تر بیان نمایم:

۱. عملکرد پیامبر

❖ عملکرد پیامبر در دوران حکومتشان

❖ شاخصه‌های حکومت اسلامی

۲. جانشینی پیامبر

- ❖ تجمع برخی از مسلمین در سقیفه
- ❖ مخالفت برخی از مسلمانان با جانشینی

۳. عملکرد خلفای ثلاث و علی بن ابیطالب

- ❖ سیاسی
- ❖ اقتصادی
- ❖ نظامی
- ❖ دینی
- ❖ اجتماعی

۴. بحران مشروعیت

- ❖ چگونگی بدست آوردن قدرت
- ❖ برخورد با مخالفان
- ❖ عملکرد بد حاکمان خصوصاً از سلسله

هدف نویسنده پاسخ به این سؤال اصلی است که عملکرد خلفای ثلاث و امام علی (علیه السلام) تا چه حد با سیره پیامبر و اسلام تطابق داشت تا این طریق بتوان حقانیت اسلام واقعی را شناخت. بحث جانشینی پیامبر تنها در دوران صدر اسلام مشکوک به نبود و هنوز که هنوز است پس از هزار سال و چند قرن این اختلاف نظر بین مسلمانان باقی است. واکاوی مسائل صدر اسلام نه تنها باعث ایجاد اختلاف بین مسلمانان نمی‌شود، بلکه باعث آشنایی مسلمانان با اسلام واقعی و واقعیت وقایع آن دوران می‌شود که این خود باعث از بین رفتن اختلافات بین مسلمانان می‌گردد. اختلافاتی که بیشتر از روی جهل و آگاهی نداشتن نسبت به وقایع و اتفاقات صدر اسلام است.

روش تحقیق این کتاب، توصیفی و تحلیلی است. گردآوری اطلاعات در این پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای و با مراجعه به منابع مختلف تاریخ صدر اسلام و متون تاریخی صورت گرفته است.

در این رابطه کتب و تحقیقاتی نگاشته شده است. از جمله مهم‌ترین آن‌ها جلد دوم کتاب تاریخ سیاسی اسلام سیره خلفاء است که به بررسی وضعیت و سیره خلفای ثلاث و همچنین امام علی علیه السلام پرداخته است. مطلبی که این تحقیق را از این کتاب متمایز می‌سازد، نوع نگرش ورود به مباحث است که در کتاب سیره خلفاء، هدف آقای رسول جعفریان جمع‌آوری سیره و رندکم خلفای پس از پیامبر صلی الله علیه و آله بوده است. درحالی که هدف نگارنده از این تحقیق و همچنین گونه‌ی ورود به مباحث تنها جواب دادن و یافتن پاسخ برای سؤال اصلی تحقیق است.

همچنین درباره عملکرد خلفاء سیره ایشان کتب فراوانی نگاشته شده است که همان‌طور که ذکر شد، وجه تمایز آن‌ها با این تحقیق، هدف از نگارش است که این‌گونه کتب، عموماً به صورت سیره نگاری، نوشته شده است و این تحقیق تنها خود را موظف به یافتن پاسخ به سؤال تحقیق نموده است.

همچنین برخی مقالات و پایان‌نامه‌های دیگر نیز وجود دارد که سیر بحث آن‌ها و همچنین نوع نگاهشان به موضوع خود، متفاوت با این موضوع تحقیق است. البته باید متذکر شد که این‌گونه کتب و تحقیقات مخصوصاً کتاب آقای جعفریان در موارد مختلف از جمله یافتن منابع مشخص و مرتبط راهگشای فراوانی برای این تحقیق بوده است.

برای ورود به بحث لازم است که برخی از واژگان را بیان کنیم:

۱. عملکرد: منظور از عملکرد که در سؤالات و فرضیه‌ها به آن اشاره شد، عملکرد هر

یک از خلفاء از منظر فردی، اجتماعی (قومی قبیله‌ای)، اقتصادی و سیاسی است.

۲. راست کیشی: کیش به معنی مذهب، آیین و دین است. منظور از راست کیشی،

یافتن مذهب حق بر اساس عملکرد است. نکته‌ای که وجود دارد، یافتن معیار برای

راست کیشی است که اگر معیاری وجود نداشته باشد، نمی‌توان به‌طور صحیح

کس و طریقت راست را پیدا کرد؛ زیرا همه خلفاء و حاکمان حتی حاکمانی که به

ظلم و ستم مشهور بوده‌اند، خود را بر طریقت راست و درست می‌دانسته‌اند.

به نظر می‌رسد معیار صحیح و منطقی برای یافتن طریقت صحیح و راست، عملکرد

پیامبر ﷺ و همچنین مراجعه به احکام خداوند که در قرآن است، می‌باشد.

۳. خلفاء: منظور از خلفاء کسانی هستند که پس از وفات پیامبر ﷺ عهده‌دار امور

دنیوی و دینی مردم مسلمان شدند. بعد از پیامبر ﷺ ابتدا ابوبکر بن ابی قحافه

عهده‌دار خلافت شد. پس از وفات وی عمر بن خطاب جانشینش شد و پس از

کشته شدن وی، عثمان به خلافت رسید. بعد از هجوم برخی از مسلمانان به

دارالخلافه و کشته شدن خلیفه توسط ایشان، مردم حضرت علی ﷺ را به رهبری

حکومت اسلامی انتخاب کردند.

نکته حائز اهمیت در این موضوع، این است که از دیدگاه بخارنده، اطلاق عنوان

«راشدین» برای خلفای ثلاث، صحیح نمی‌داند، لذا و هر جا محقق در این تحقیق در صدد ذکر

خلفای ثلاث برآمده است از اصطلاحات: خلفای نخستین، خلفای ثلاث و خلفای اولیه استفاده

نموده است.